

Kult niepokalanego poczęcia i Maryi niepokalanie poczętej w Wielkopolsce

The Cult of the Immaculate Conception and Mary Immaculately Conceived in Greater Poland

Tomasz Nawracała¹

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

Aleksandra Joanna Krzyżaniak²

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

Abstrakt: Artykuł podejmuje zagadnienie rozwoju kultu Niepokalanego Poczęcia na terenie współczesnego województwa wielkopolskiego. Wskazuje się w nim na dowody istnienia tego kultu jeszcze przed ogłoszeniem dogmatu w 1854 roku. W pierwszej części ukazują się historyczny rozwój teologicznej prawdy, która od starożytności chrześcijańskiej ewoluje do orzeczeń teologów XIII i XIV wieku oraz decyzji soboru w Bazylei. W dalszych częściach pokazuje się recepcję tajemnicy Niepokalanego Poczęcia w pobożności ludowej i życiu chrześcijańskim. Omawiany kult istniał w różnych formach w wielu parafiach na terenie Wielkopolski. Największymi dowodami na to są przede wszystkim kościoły, które nosiły takie wezwanie. Nie mniej ważne są altarie, obrazy, rzeźby dedykowane Maryi Niepokalanej. Ukazuje się również przykłady bractw, które zrzeszały wiernych i które przyczyniały się do umacniania wiary w Niepokalane Poczęcie. Rozwój kultu na terenie Wielkopolski pokazuje niejednorodność w przyjmowaniu tajemnicy poczęcia Maryi. Z jednej strony czci się samą tajemnicę, z drugiej zaś Maryję — tę, która dostąpiła takiego przywileju.

Słowa kluczowe: Wielkopolska, Niepokalane Poczęcie, parafia, bractwa, altarie

¹ Ksiądz Tomasz Nawracała — dr hab. prof. UAM, wykładowca teologii dogmatycznej na Wydziale Teologicznym UAM w Poznaniu; e-mail: ks.tomn@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6658-5951>.

² Aleksandra Joanna Krzyżaniak — studentka Wydziału Teologicznego UAM w Poznaniu. Studia rozpoczęła w 2020 roku; e-mail: krzyzaniak.aleksandra@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0008-9126-4066>.

Abstract: The article addresses the issue of the development of the cult of the Immaculate Conception in the contemporary Greater Poland Voivodeship, providing evidence of its existence even before the proclamation of the dogma in 1854. The first part outlines the historical evolution of this theological truth, tracing its development from Christian antiquity through the rulings of 13th and 14th-century theologians and the decisions of the Council of Basel. The subsequent sections explore the reception of the mystery of the Immaculate Conception in popular piety and Christian life. The cult in question manifested in various forms across numerous parishes in Greater Poland, with significant evidence found in churches dedicated to this cause. Additionally, altars, paintings, and sculptures honouring Mary Immaculate further illustrate this devotion. The article also highlights examples of brotherhoods that united the faithful and strengthened belief in the Immaculate Conception. The development of the cult in Greater Poland reveals a diverse acceptance of the mystery of Mary's conception, honouring both the mystery itself and Mary, who was granted this privilege.

Keywords: Greater Poland, Immaculate Conception, parish, brotherhoods, altars

Wstęp

Kult Niepokalanego Poczęcia Maryi należy do najstarszej tradycji Kościoła. Choć sam dogmat został ogłoszony przez Kościół dopiero w XIX wieku, to jednak miał on swoje istotne miejsce w pobożności i wierze chrześcijan wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa. Zmysł wiary, którym kierował się cały Kościół, znalazł swój wyraz w wielu przykładach nawiązywania do tajemnicy niepokalanego poczęcia Maryi. Na przestrzeni wieków widać to chociażby w dedykacjach parafii, kościołów, ołtarzy oraz innych dzieł sztuki sakralnej. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie pierwszych śladów tegoż kultu na terenie dzisiejszego województwa wielkopolskiego oraz wskazanie na ewentualne ich źródła.

Obszar Wielkopolski obejmuje teren związany z dorzeczem Warty i Noteci. Historycznie do tego regionu należały ziemie od Kalisza na południu aż do Nakła i Czaplinka na północy i od Koła na wschodzie po Międzyrzecz na zachodzie. Ponadto za tereny związane z Wielkopolską uznawano, w całości lub częściowo, ziemie: wieluńską, sieradzką, łęczycką, wschowską, lubuską, gorzowską, dobrzańską. Na tym terenie rozwinęło się państwo Polan, którego władca w 966 roku przyjął chrzest. Był to początek chrystianizacji tych ziem i ustanawiania struktur kościelnych. Poznań stał się siedzibą pierwszego biskupstwa, a Gniezno — stolicą pierwszej metropolii. Współcześnie w Wielkopolsce znajdują się cztery diecezje: poznańska, gnieźnieńska, kaliska i bydgoska³. Te diecezje wyznaczają zamknięty obszar badań. Jako granicę czasową przyjęto rok 1854, rok ogłoszenia dogmatu przez Piusa IX.

³ Wschowa stanowi dziś część województwa lubuskiego i należy do diecezji zielonogórsko-gorzowskiej.

Artykuł składa się z dwóch części. W pierwszej przypomniane zostaną najważniejsze elementy historii formułowania się dogmatu. W drugiej omówiono najwcześniejsze ślady kultu Niepokalanego Poczęcia w Wielkopolsce.

Etapy rozwoju tradycji

Nowy Testament nie zawiera żadnej bezpośredniej wzmianki odnoszącej się do tajemnicy niepokalanego poczęcia Maryi. Najstarsze jej ślady można odnaleźć w opisach *Protoewangelii Jakuba*⁴. W scenie zwiastowania Annie i Joachimowi można doszukać się analogii do biblijnych opisów związanych z poczęciem Samuela oraz samego Jezusa⁵. W obu wypadkach matka cierpią z powodu niepłodności i w obu, po szczerych skargach przed Bogiem, zostają wysłuchane. Poczęcie Maryi jest w *Protoewangelii* ukazane jako następstwo ingerencji Boga, który — co istotne — nie działa wbrew naturalnemu porządkowi. Maryja poczyną się wskutek zwyczajnego aktu małżeńskiego jej rodziców. Autor przypisuje poczęcie Annie, ale jednocześnie podkreśla obecność Joachima w domu. Wydaje się, że zbiegają się tu dwie linie: dziewiczego poczęcia z opisu św. Łukasza oraz normalnego współżycia mężczyzny i kobiety ustalonego w Księdze Rodzaju. Ta druga, bardziej rozpowszechniona, była fundamentem opinii makulistycznych w średniowieczu⁶.

Protoewangelia Jakuba była bardzo popularna w starożytności chrześcijańskiej. Znali ją ojcowie i pisarze II i III wieku oraz cały Kościół grecki. Ten ostatni odegrał prawdopodobnie kluczową rolę w przeniesieniu święta na tereny Kościoła łacińskiego. Pierwsze ślady tego święta w Europie znane są w Anglii, gdzie w VII wieku pracuje Teodor z Tarsu, biskup Canterbury. Wcześniej był on związany z rzymskim klasztorem św. Saby, w którym mieszkali mnisi greccy z klasztoru w Palestynie. Pojawienie się na wyspach brytyjskich kultu poczęcia Maryi jest albo skutkiem działalności duszpasterskiej Teodora, albo śladem silnego ruchu pielgrzymkowego do Ziemi Świętej. Wracający z niej pielgrzymi mogli przynieść takie święto i upowszechnić je w Anglii⁷. Niezależnie od przyjętej hipotezy

⁴ *Protoewangelia Jakuba*, rozdz. 4, wyd. online: <https://opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/apokryfy-04.html> [dostęp: 24.9.2023]. W dalszej kolejności pojawia się *Ewangelia Pseudo-Mateusza*.

⁵ Por. 1 Sm 1,1–20 i Łk 1,26–39.

⁶ Na temat formuły *poczęła – pocznie* zob. M. Jugi, *Le protévangile de Jacques et l'Immaculée Conception*, „Revue des études byzantines” 86 (1911), s. 17–19. Według autora nawet jeśli wersja o poczęciu w formie przeszłej może być starsza, to nigdy jednak nie była interpretowana poza naturalnym porządkiem rozmnażania się człowieka.

⁷ Por. C. Ortenberg West-Harling, *L'origine anglaise de la fête de la Conception de la Vierge*, w: *Marie et la « Fête aux Normands »*. *Devoion, images, poésie*, dir. F. Thelamon, Rouen–Le Havre 2011, s. 73. Hipotezę o przyniesieniu święta przez pielgrzymów proponuje również M.-B. Dary, *La fête de la Conception de la Vierge Marie: son introduction en France et ses premiers développements, XIIème–XIIIème siècles*, mps, s. 49–60.

około X–XI wieku święto przedostaje się do północnej Galii dzięki kontaktom między klasztorami benedyktynów. Odegrają oni ważną rolę w upowszechnianiu święta poczęcia Maryi na ziemiach współczesnej Francji i Niemiec⁸.

Dalszy rozwój dogmatu mariologicznego nastąpił w okresie średniowiecza. Stało się to na skutek powiązania wnikliwej analizy Pisma Świętego, dzieł ojców Kościoła (m.in. św. Augustyna)⁹ oraz oddziaływania odkrytej filozofii greckiej. Nie bez znaczenia dla całej tradycji mariologicznej będzie stanowisko św. Bernarda z Clairvaux. W liście 174 skierowanym do kanoników w Lyonie¹⁰ cysterski opat mocno przeciwstawia się wprowadzeniu takiego święta w liturgii Kościoła, ponieważ nie było ono znane w przeszłości i stoi w sprzeczności z rozumnością wiary. W przeszłości nie wprowadzono święta poczęcia Maryi, a przecież żaden z dawnych świętych czy teologów nie był pozbawiony głębokiej czci wobec Matki Zbawiciela. Według Bernarda Maryja została poczęta tak jak każdy inny człowiek, a łaską została napełniona dopiero w łonie swej matki. *Doctor marialis* powtarza za wcześniejszą tradycją, że grzech pierworodny przekazywany jest przez pożycie małżeńskie rodziców. W tym względzie Maryja nie różni się niczym od innych ludzi. Skoro jednak została wybrana przez Boga na Matkę Słowa wcielonego, to mogła otrzymać i faktycznie otrzymała łaskę świętości jeszcze przed swoimi narodzinami. Łaska udzielona Jej przez Boga nie tylko uświęciła Ją w łonie Anny, lecz także zachowała od grzechu przez całe życie. Świętość Maryi jawi się jako wyjątkowa i niepowtarzalna, a jej źródłem jest Chrystus. Maryja stała się święta, ponieważ miała nosić w swym łonie świętego Syna Bożego. Cysterski opat zachowuje w swych poglądach wierność teologii św. Pawła (por. Rz 5). Chrystus, nowy Adam, jest początkiem nowej ludzkości, a pierwszą w tym nowym porządku jest właśnie Maryja. Ona bowiem także potrzebowała łaski odkupienia i otrzymała ją od Chrystusa. Ponieważ Chrystus przyszedł pokonać grzech, więc Maryja musiała mieć grzech pierworodny. Z niego została oczyszczona darem łaski. Ostatecznie św. Bernard będzie się przeciwstawiał prawdzie o niepokalanym poczęciu Maryi¹¹.

⁸ Por. R. Gay-Canton, *Entre dévotion et théologie scolastique, Réception de la controverse médiévale au tour de l'Immaculée Conception en pays germaniques*, Turnhout 2011, s. 52–66.

⁹ Biskup Hippony podkreśla, że Maryja została zachowana od grzechu pierworodnego dzięki łasce swojego Syna. Por. Augustyn, *Łaska, wiara, przeznaczenie*, w: *Traktaty o łasce*, POK, t. 27, red. W. Eborowicz, Poznań–Warszawa–Lublin 1971, s. 209–251.

¹⁰ Tekst listu można znaleźć w: *Oeuvres de Saint Bernard*, trad. A. Ravelet, Bar-le-Duc 1870, vol. I, s. 455–458.

¹¹ Ciekawe, że Bernard kończy swój list przywołaniem autorytetu Kościoła rzymskiego. On ma prawo ostatecznego rozstrzygnięcia całej kwestii. Jeśli przedstawione w liście poglądy będą sprzeczne z decyzją Rzymu, opat gotów jest je zreformować.

Wiek później ten temat podejmie między innymi święty Tomasz z Akwinu. Począwszy od *Komentarza do Sentencji*¹² Piotra Lombarda aż do *Compendium theologiae* i *Sumy*¹³, jego nauczanie nie uległo zmianie w kwestii niepokalanego poczęcia Maryi. *Compendium* jest ostatnim skończonym w całości dziełem Akwinaty. Z tej racji jest także dziełem najbardziej dojrzałym. Punktem wyjścia w refleksji nad omawianą kwestią jest uznanie, że największym przywilejem Maryi było Jej boskie macierzyństwo¹⁴. Do wypełnienia tego zadania konieczna była doskonałość Maryi i zachowanie Jej od grzechu aktualnego. Dzięki temu Ona, jako jedyna z ludzi, była całkowicie święta. Ten dar świętości otrzymała od Chrystusa, a z racji osobistego przywileju zawierał on także uwolnienie od grzechu pierwородnego. Stało się to już po poczęciu a przed narodzinami. W ten sposób Akwinata uznaje całkowicie naturalne i pozbawione Bożej ingerencji poczęcie Maryi z jej rodziców. Co więcej, powtarzając tradycyjną naukę o przekazywaniu grzechu pierwородnego, Tomasz właśnie w pożądlivości cielesnej Joachima i Anny będzie widział argument na korzyść swoich poglądów. Gdyby poczęcie Maryi dokonało się inaczej i gdyby wiązało się z zachowaniem Jej od grzechu pierwородnego, wówczas dzieło zbawcze Chrystusa nie byłoby powszechne¹⁵. Maryja nie potrzebowałaby zbawienia. Dla uniknięcia takiego poglądu Tomasz uznaje poczęcie Maryi z grzechem pierwородnym i Jej oczyszczenie z niego w chwili pojawienia się duszy rozumnej. Ten etap rozwoju człowieka gwarantuje istnienie podmiotu, któremu można przypisać grzech oraz gotowość przyjęcia — jako daru — Bożej łaski. Maryja została uświęcona bardziej niż inni ludzie i choć nie została pozbawiona zarzewia grzechu, to został on w Jej życiu mocno ograniczony.

Ostatecznie Akwinata nie znajduje możliwości mówienia o niepokalanym poczęciu Maryi i dlatego stanie się przeciwnikiem tej prawdy.

Podobną argumentację przedstawia św. Bonawentura. W omówieniu trzeciej dystynkcji *III Księgi Sentencji* franciszkanin podkreśla uświęcenie Maryi *in utero* oraz skutek tego uświęcenia ze względu na przyszłe Boże macierzyństwo. Jak zauważył w swoim artykule Tadeusz Słotwiński, Bonawentura uznaje poczęcie Maryi w grzechu pierwородnym. Jednak Jej dusza została przez Boga obdarzona łaską oczyszczenia z tegoż grzechu. Przywilej niepokalanego poczęcia, pozostając darem ze strony Boga, oznacza oczyszczenie Maryi z grzechu i jego skutków

¹² Por. *Super III Sent.* 3, q. 1, w której zawiera się całość nauczania.

¹³ Por. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, III, 14, 3 ad 1, t. 24, tłum. S. Piotrowicz, Londyn 1962.

¹⁴ Tenże, *Streszczenie teologii*, 224, w: Św. Tomasz z Akwinu, *Dzieła wybrane*, Poznań 1984, s. 102–103.

¹⁵ Por. J. Leczkowski, *Mariologia św. Tomasza z Akwinu*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 28 (1990), s. 231–232.

natychmiast po poczęciu. Uświęcenie w łonie matki pozostaje najwłaściwszym sposobem rozumienia wyjątkowości Maryi i jej boskiego macierzyństwa¹⁶.

Średniowieczni teologowie¹⁷, odrzucając teorię o niepokalanym poczęciu Maryi, zapewne chcieli podkreślić to, że wyjątkowość łaski, jaką została Ona obdarzona, jest zasługą dzieła odkupienia dokonanego przez Chrystusa. Chociaż potwierdzali i dostarczali argumentacji na poczet wolności osobistej Maryi od grzechu, to jednak ze względu na skażenie ludzkiej natury nie uznawali Jej za całkowicie pozbawioną grzechu. Pod koniec XIII wieku pojawi się jednak inna propozycja podejścia do kwestii niepokalanego poczęcia. Jej autorem jest Jan Duns Szkot, franciszkański mistrz z Oxfordu. Opierając się na celowości Bożego działania, wykazał on, że Bóg, przeznaczając do życia ziemskiego Syna Bożego jako człowieka, musiał również przeznaczyć do wysokiej godności człowieczeństwo Maryi. Musiała Ona, jako dawczyni człowieczeństwa Jezusa, być wolną od grzechu, podobnie jak i On. W ten sposób Duns Szkot nie przeczy godności Chrystusa jako powszechnego Zbawiciela i zachowuje w dziele zbawczym miejsce dla Jego Matki. Jeśli Chrystus przynosi wszystkim ludziom uwolnienie od zła i grzechu, to na mocy przywileju ta łaska jest udzielana uprzedzająco wobec Maryi. Według franciszkanina większą łaską jest zachowanie kogoś od zła niż oczyszczanie go z niego. Dlatego Maryja zostaje zachowana od grzechu pierwotnego jako znak największej łaski ze strony Boga. Z tej samej racji Maryja staje się największą „dłużniczką” Chrystusa jak również i najbliższą. Wyniesiona do godności anielskiej przez swoją *innocentia* posiada duszę niewinną, podobną do tej, którą miał Syn Boży po wcieleniu. Dystans między Bogiem a stworzeniem zostaje zmniejszony w tajemnicy poczęcia Maryi: Ona staje się doskonałą w człowieczeństwie, którego wzorem pozostaje człowieczeństwo Chrystusa. Według Dunsy Szkota uświęcenie Maryi i uwolnienie od zmyy grzechu pierwotnego nastąpiły w chwili jej poczęcia.

Warto jednak zauważyć, że pogląd ten opierał się na ówczesnej wiedzy biologiczno-przyrodniczej. Chodzi bowiem o początek życia, życia, które nie było teoretyczne. Maryja była człowiekiem poczętym z rodziców i w tym względzie nie wyróżnia się niczym od innych ludzi. Rozwój człowieka był w tamtym czasie pojmowany etapowo. Kolejne fazy rozwoju ciała następują wraz z postępowaniem dostoso-

¹⁶ Por. T. Słotwiński, *Niepokalanie Poczęta Maryja w tradycji franciszkańskiej*, „*Salvatoris Mater*” 6 (2004) 1, s. 61–84. Zob. Także K.E. Børresen, *Anthropologie Médiévale et Théologie Mariale*, Oslo–Bergen–Tromsø 1971, s. 31–36.

¹⁷ Teorię o Niepokalanym Poczęciu NMP odrzucało wielu teologów i liczne autorytety Kościoła. Obok wspomnianego św. Bernarda także Aleksander z Hales i Albert Wielki. Opracowanie J.-F. Bonnefoya jest przestarzałe i wątpliwe. Autor powołuje się bowiem na dzieła, których autorstwo jest dziś kwestionowane, albo na dzieła zagubione i znane jedynie z wtórnych cytowań. Tenże, *Le vén. Jean Duns Scot. Docteur de l’Immaculée-Conception. Son milieu — sa doctrine — son influence*, Roma 1960.

wania elementu duchowego, czyli duszy. Pojawienie się duszy rozumnej w czasie innym niż zaistnienie ciała ludzkiego było jednym z podstawowych założeń antropologii średniowiecza. Tymczasem Duns Szkot odchodzi od tego poglądu i uznaje u Maryi symultaniczne działanie zachowującej łaski Bożej, pojawienie się duszy rozumnej i połączenie jej z ciałem. W chwili, kiedy to osoba Maryi mogłaby zostać obciążona grzechem, łaska Boża ją od zmyzy grzechu pierwородnego zachowała¹⁸.

Opinia Jana Dunsza Szkota stała się wspólną opinią całego zakonu franciszkańskiego¹⁹. W wieku XIV i XV prowadził on żywy spór z dominikanami, którzy pozostali wierni koncepcji makulistycznej Akwinaty²⁰. Jednakże, w XIV wieku prawda o niepokalanym poczęciu zaczyna coraz bardziej inspirować teologów do poszukiwania jej uzasadnienia, a także do jej zaistnienia w pobożności całego ludu Bożego²¹. Na przestrzeni wieków obrastała w argumentację logiczną i teologiczną. To, co istniało w wierze ludu Bożego, musiało być poparte rozumem i potwierdzone autorytetem samego Kościoła.

Spór między franciszkanami a dominikanami chciał zakończyć sobór w Bazylei (1431–1445). W dokumentach podczas sesji 36. ojcowie soborowi odnoszą się do trwających sporów na temat czasu oczyszczenia Maryi przez łaskę. Uznano, że Maryja została przez łaskę uprzedzającą uchroniona przed grzechem pierwородnym. Maryja zostaje wprost nazwana *Niepokalaną*²². Jednym z zaleceń z soboru było także wprowadzenie święta Niepokalanego Poczęcia. I co ciekawe, wbrew przeciwnikom tego święta, sobór potwierdza jego starożytne pochodzenie²³. We wspomnianej wcześniej sesji sobór stwierdza następująco:

My zaś, pilnie rozpatrzywszy świadectwa autorytetów oraz argumenty, które już od wielu lat były przytaczane, podczas publicznych sprawozdań z obu stron przed ten święty synod, a także po rozważeniu wielu innych aspektów tej sprawy, po dokonaniu

¹⁸ Por. K.E. Børssen, *Anthropologie...*, s. 63.

¹⁹ Por. W. Pietkun, *Dwie drogi rozwoju dogmatu o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny*, „Collectanea Theologica”, 25 (1954) 3, s. 423–438.

²⁰ Por. T. Słotwiński, *Niepokalanie Poczęta Maryja...*

²¹ Warto tu wspomnieć o sprawie Jana Monzona na uniwersytecie w Paryżu. Dominikanin publicznie oskarżył zwolenników koncepcji immakulistycznej o błądzenie w wierze, a nawet herezję. Spór przeniósł się na dwór papieża i zakończył całkowitą przegraną zakonu dominikańskiego. W aktach kapituły w Rodez w 1388 roku zobowiązuje się braci z klasztorów prowincji Tuluzy do zebrania składki na zapłacenie m.in. kosztów procesu. Zob. *Acta capitulorum generalium ordinis praedicatorum*, Romae 1900, vol. III, s. 41. Szerzej: P. Krupa, *Une grave querelle. L'Université de Paris, les mendiants et la conception immaculée de la Vierge (1387–1390)*, Warszawa 2013; M. Lamy, *L'Immaculée conception: étapes et enjeux d'une controverse au moyen âge (XIIe–XVe siècles)*, Paris 2000, s. 572–580.

²² Por. Sobór w Bazylei, Sesja 36, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003, t. III, s. 425.

²³ Tamże.

dojrzałego namysłu, definiujemy i wyjaśniamy, że nauka, która głosi, iż chwalebna Dziewica, Boża Rodzicielka, Maryja, za sprawą uprzedzającego działania szczególnej łaski Bożego majestatu, nigdy aktualnie nie podlegała grzechowi pierworodnemu, ale zawsze była wolna od wszelkiej winy pierworodnej i aktualnej, a także była święta i Niepokalana, i że ta nauka ma być uznana przez wszystkich katolików jako zbożna i zgodna z kultem Kościoła, z wiarą katolicką, ze słusznym sposobem myślenia, a także z Pismem Świętym. Nauka ta ma być przez wszystkich zachowana i przyjęta. W przyszłości zaś nikt nie będzie mógł wbrew tej nauce niczego głosić ani nauczać²⁴.

Decyzje soboru w Bazylei nie zostały powszechnie przyjęte i nie zakończyły sporu na temat poczęcia Maryi. Dopiero papież Pius IX postanawia rozstrzygnąć kwestię. Po długich pracach właściwych kongregacji, przypominających współczesne dyskusje synodalne, papież ogłasza 8 grudnia 1854 roku bullę *Ineffabilis Deus*. Dokument uzasadnia przywilej niepokalanego poczęcia wybraniem Maryi na matkę Słowa wcielonego. To ze względu na przyszłe macierzyństwo Maryja została zachowana od grzechu pierworodnego i jego skutków. W ten sposób stała się Ona pierwszą, która zwyciężyła nad skazą Adama i rajskim węzem. Pius IX przypomina o starożytnym pochodzeniu takiego przekonania oraz o jego ekumenicznym znaczeniu. Ślady prawdy o niepokalanym poczęciu Maryi można znaleźć w tradycji zarówno wschodniego, jak i zachodniego chrześcijaństwa. Papież stwierdza:

Doktryna, która utrzymuje, że Najświętsza Maryja Panna w pierwszej chwili swego poczęcia dzięki szczególnej łasce i przywilejowi Boga Wszechmogącego, ze względu na zasługi Jezusa Chrystusa, Zbawiciela rodzaju ludzkiego, została zachowana wolna od wszelkiej zmyzy grzechu pierworodnego, została objawiona przez Boga i dlatego wszyscy wierni powinni w nią mocno i nienaruszalnie wierzyć²⁵.

Definicja dogmatyczna ukazuje niepokalane poczęcie jako przywilej Boga, a nie jako logiczną konieczność. Pozostaje zatem wciąż łaską, którą Maryja otrzymała w sposób niezасłużony i darmowy w chwili poczęcia, czyli wraz z zaistnieniem jej ludzkiego życia. Ani wcześniej, ani później.

Ślady kultu w Wielkopolsce

W świetle historii rozwoju dogmatu warto przyjrzeć się śladom wskazującym na istnienie wiary w niepokalane poczęcie Maryi na terenie Wielkopolski. Najważniejszymi śladami kultu są kościoły, które noszą bądź nosiły to wezwanie.

²⁴ Tamże.

²⁵ Pius IX, *Ineffabilis Deus*, wyd. online, <https://www.vatican.va/-costituzione-apostolica-i-neffabilis-deus.html> [dostęp: 28.9.2023].

W województwie wielkopolskim było ich aż dziewięć, lecz do dziś zachowały się tylko trzy świątynie. Dawne kościoły rozbierano, a na ich miejscu budowano nowe, już pod nowym wezwaniem. Mimo tych zmian to właśnie budynki sakralne są najmocniejszym dowodem świadczącym o istnieniu takiego kultu w przeszłości. Co więcej, ich liczba znacznie przekracza inne ślady kultu.

A. Kościoły

Na terenie aktualnego województwa wielkopolskiego jak i diecezji poznańskiej najstarszą świątynią noszącą wezwanie Niepokalanego Poczęcia NMP jest kościół w Bytyniu. Jak podają Józef Nowacki²⁶ oraz Józef Łukaszewicz²⁷, pierwszy kościół parafialny został tam wybudowany w XIII wieku. Był on pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny, Wszystkich Świętych i św. Mikołaja. Warto wspomnieć, że w dokumentacji z XVI wieku wspomina się tylko o wezwaniu św. Mikołaja. Po tym kościele wybudowano następny w 1535 roku, ale już pod innym wezwaniem. Konsekrowano go w roku 1608 pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP.

Z XIV wieku pochodził kościół we Włościejewkach²⁸. Wybudowana przez właścicieli majątku świątynia była drewniana i poświęcona Niepokalanemu Poczęciu Maryi i Duchowi Świętemu²⁹. Pierwsza wzmianka o kościele występuje w 1417 roku. Niestety w XVI wieku kościół został zastąpiony innym budynkiem, murowanym, konsekrowanym w 1659 roku przez biskupa Macieja Mariana Kurskiego. Dedykacja świątyni uległa zmianie. Usunięto z niej trzecią osobę Trójcy Świętej, a akcent położono na osobę Maryi Niepokalanie Poczętej.

Kolejnym pod względem chronologicznym jest kościół w Grębaninie. Autorzy dziejów diecezji wskazują, że parafia powstała w XIV wieku, prawdopodobnie przed rokiem 1310. W miejscowości znajdował się kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP. W dobie reformacji stał się on jednak kościołem filialnym. W XVII wieku nastąpiła rozbudowa świątyni i powstał wtedy nowy budynek. Zatwierdził go wikariusz kurii wrocławskiej Leopold Frankenberg. Od 1615 roku kościół i parafia nosiły wezwanie Niepokalanego Poczęcia NMP. Taki tytuł zawierają XVII-wieczne akta wizytacyjne³⁰.

²⁶ Por. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej (Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój)*, Poznań 1964, t. 2, s. 460–461.

²⁷ Por. J. Łukaszewicz, *Opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1858, s. 418–419.

²⁸ Por. tamże, s. 237–238.

²⁹ Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 398.

³⁰ Por. *Diecezja kaliska: parafie — kościoły — kaplice. Przeszłość i teraźniejszość. Opracowanie historyczno-źródłowe*, red. M. Kieling, S. Kęszka, Kalisz 2016, s. 302–305; J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 502. Według poznańskiego historyka „Grębanin był ośrodkiem parafii już przed

W pierwszej połowie tego samego wieku powstał obecny kościół w Oporowie. Parafia powstała w wieku XIV lub wcześniej, ale dawny drewniany kościół pod wezwaniem św. Marcina i św. Klemensa został rozebrany w XVII wieku³¹. Nowy budynek wznoszono w latach 1637–1644 z fundacji ówczesnego właściciela wsi Stanisława z Bnina Śmigielskiego. Nowa świątynia została poświęcona pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Stanisława przez biskupa Jana Bajkowskiego³². Nie wiadomo, kiedy zmieniono dedykację kościoła. Dziś funkcjonuje on jako parafia NMP Niepokalanie Poczętej.

Według Józefa Łukaszewicza w podpoznańskim Stęszewie, obok kościoła parafialnego pod wezwaniem Świętej Trójcy, znajdował się także kościół sukursalny pod wezwaniem św. Anny i Niepokalanego Poczęcia NMP. Historia tego kościoła związana jest z kultem figury Niepokalanej. Z przekazów spisanych przez ks. Jana Glikowskiego około roku 1638 wynika, że kult Maryi w tym miejscu sięga czasów późnego średniowiecza³³. W niespokojnym XVII wieku świątynia została spalona, ale udało się ocalić figurę Matki Bożej. Według przekazów figura powracała na swoje dawne miejsce, dlatego podjęto decyzję o budowie nowego kościoła. Został on poświęcony przez biskupa Macieja Mariana Kurskiego w 1661 roku³⁴. Niestety późniejsze zawaleni doprowadziły budynek kościoła do ruiny na początku XIX wieku. Odbudowany w 1823 roku ponownie uległ zniszczeniu na początku wieku XX. Aktualna świątynia pochodzi z 1905 roku.

Innym przykładem XVII-wiecznego kościoła była świątynia w Raszkowie. Znajdowała się na terenie obecnej parafii pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego. Została ona wybudowana z drewna około 1660 roku pod wezwaniem

r. 1310. Kościół parafialny Wniebowzięcia NMP (według niektórych wizytacji XVII wieku Niepokalanego Poczęcia NMP)³¹.

³¹ Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 415. Warto wspomnieć o obecnym kościele parafialnym w Sierakowie. Po pożarze miasta dawny kościół rozebrano, a prawa zostały przeniesione na kościół bernardynów. Do miasta sprowadził ich Piotr Opaliński w 1619 roku. Budynek kościoła i klasztoru wzniesiono w latach 1624–1639. W ołtarzu głównym nie ma niczego, co nawiązywałoby do dedykacji kościoła. Wyobrażenie Maryi stojącej na smoku i otoczonej przez anioły znajduje się w bocznym ołtarzu z 1629 roku i być może jest to jedyna wskazówka dotycząca dedykacji. Por. *Kościół pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej*, oprac. K. Jodłowski, <https://zabytek.pl/pl/obiekt/sierakow-zespol-klasztorny-bernardynow> [dostęp: 10.4.2024].

³² Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 415.

³³ Por. Dzieje sanktuarium online: <https://parafiesteszew.pl/blog/parafia,1/historia-sanktuarium-niepokalanego-poczecia-w-steszewie,2> [dostęp: 10.4.2024].

³⁴ Obecny budynek kościoła pochodzi z 1905 roku. Z dawnego wyposażenia zachowała się figura Madonny oraz obraz św. Anny i św. Joachima z 1640 roku. Por. J. Łukaszewicz, *Opis...*, t. 1, s. 263–267.

Odnalezienia Świętego Krzyża i Poczęcia Niepokalanego NMP. Kościół został poświęcony w roku 1664 przez biskupa Stanisława Domaniewskiego³⁵.

W miejscowości Pyzdry mieścił się kościół filialny pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia i św. Idziego. Świątynia została poświęcona 15 września 1672 roku przez biskupa enneńskiego Macieja Mariana Kurskiego³⁶. Do dziś nie zachowały się ślady kultu Niepokalanego Poczęcia NMP.

Innym przykładem kościoła z tego okresu jest świątynia w Grabowie nad Prosną. Budynek został ufundowany w 1630 roku jako kościół klasztorny dla zakonu franciszkanów. Prace trwały w latach 1642–1658, a ich efektem była świątynia pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP. Niestety ten kościół został zniszczony w czasie najazdu szwedzkiego. Nowy budynek, pod tym samym wezwaniem, wybudowano w latach 1733–1741³⁷. Kościół ten pełnił funkcję kościoła filialnego³⁸. Dziś jest to teren parafii pod wezwaniem Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja.

Na zachodnich krańcach Wielkopolski, w Wolsztynie, znajduje się kościół farny pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP. Pierwotnie świątynią parafialną był kościół pw. św. Katarzyny w Komorowie³⁹. Jednak pod koniec XIV wieku parafia została przeniesiona do nowo powstałego miasta — Wolsztyna. Nieco później powstał kościół, który aż do drugiej połowy XV wieku funkcjonował jako kościół prywatny właścicieli miasta. Jego konsekracji pod wezwaniem Zwiastowania NMP dokonał bp Andrzej Bniński w 1443 roku. Ten kościół został zniszczony przez pożar w roku 1503. Odbudowany, ponownie uległ spaleniowi w 1634 roku. Obie świątynie były drewniane i dopiero kolejny budynek, z lat 1767–1787, został wymurowany. Ten kościół istnieje do dziś⁴⁰ i jest przykładem żywego kultu maryjnego na tych terenach⁴¹.

W Goliszewie znajdują się kościół i parafia pod wezwaniem NMP Niepokalanie Poczętej. Obecny budynek to czwarty w kolejności kościół, który istniał na

³⁵ Por. J. Łukaszewicz, *Opis...*, tom 2, s. 140–142. Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 407–408.

³⁶ Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 764 i 739.

³⁷ W źródłach można również spotkać daty 1723–1726.

³⁸ Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 764; *Diecezja kaliska...*, s. 185. Jest to drugi chronologicznie najstarszy kościół na terenie diecezji kaliskiej.

³⁹ Por. A. Weiss, *Zarys historii parafii farniej w Wolsztynie*, w: *Wolsztyńska Fara...*, s. 14–16.

⁴⁰ W XIX wieku spaleniowi uległa wieża. Odbudowano ją w 1830 roku. W 1925 podjęto szereg prac modernizacyjnych według projektu Stefania Cybichowskiego. Por. M. Cynka, *Architektura i polichromia oraz wyposażenie wnętrza kościoła parafialnego pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Wolsztynie*, w: *Wolsztyńska Fara...*, s. 26.

⁴¹ Z okresu budowy kościoła pochodzą polichromie wewnątrz świątyni. Cały zamysł artystyczny ma rys maryjny. W nawie głównej umieszczono m.in. malowidło Maryi niepokalanej w otoczeniu scen ze Starego Testamentu: grzech pierworodny, wygnanie z raju, praca Adama. Por. M. Cynka, *Architektura...*, s. 28.

przestrzeni wieków w tej parafii⁴². Wybudowano go w latach 1839–1840 według projektu Franciszka Reinsteina. Budynek został poświęcony przez biskupa wrocławskiego Walentego Tomaszewskiego w 1840 roku. Kościół zachował się po dziś dzień.

B. Konfraternie

Oprócz kościołów i parafii ważnymi dowodami na istnienie kultu Niepokalanego Poczęcia na terenie Wielkopolski są bractwa⁴³. Ich powstanie sięga czasów średniowiecza, a intensywny rozwój przypada na okres po soborze trydenckim. Celem bractw było pogłębianie życia religijnego ich członków, świadczenie sobie wzajemnej pomocy oraz prowadzenie dzieł religijnych lub charytatywno-społecznych⁴⁴.

Najstarsze świadectwo istnienia bractwa Niepokalanego Poczęcia NMP pochodzi z 1668 roku z Kalisza. Powstało ono w tym samym roku przy kościele św. Stanisława Biskupa. Jest to świątynia klasztorna i od początku XIII wieku należy do zakonu franciszkanów. Choć patronem kościoła jest święty biskup krakowski, to zachowały się informacje o świętowaniu w parafii odpustów ku czci Niepokalanego Poczęcia⁴⁵.

W diecezji poznańskiej udokumentowano istnienie czterech bractw. Pierwszym jest bractwo w parafii bytyńskiej. Według ks. Józefa Nowackiego założono je już w 1679 roku⁴⁶.

Drugim w kolejności jest bractwo w Poznaniu, przy kolegiacie pod wezwaniem św. Mikołaja. Sama kolegiata powstała prawdopodobnie w XI wieku, a jej celem było otoczenie opieką duszpasterską terenów Ostrowa Tumskiego i lewego brzegu Warty. Przez wieki kościół był dobrze uposażony, a duchowieństwo przy nim — liczne. Tak było aż do XVIII wieku. Przy tym kościele istniała kape-

⁴² Por. *Diecezja kaliska...*, s. 665–667.

⁴³ Jak zauważa M. Lamy, pierwsze konfraternie sięgają początków XIV wieku. Por. M. Lamy, *L'Immaculée conception*, s. 461–466.

⁴⁴ Por. R. Kłopotek, *Geneza i działalność bractw kościelnych w Europie i w Polsce do końca XVIII wieku*, „*Studia Gdańskie*” 37 (2015), s. 219–233. „Wszystkie stawiały sobie cele pobożnościowe. Ale niektóre z nich kładły także nacisk na działalność społeczną i gospodarczą. Były więc bractwa ascetyczno-dewocyjne, charytatywne, opiekuńcze, ubogich, bractwa rycerskie, pokutnicze (np. biczowników) i inne. Niektóre zajmowały się budową kościołów, dróg i mostów, z innymi były związane szpitale-przytulki. [...] Jedne bractwa dały początek zgromadzeniom zakonnym, inne prowadziły do herezji”. S. Litak, *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII–XVIII wieku. Rozwój i problematyka*, „*Przegląd Historyczny*” 88 (1997) 3–4, s. 501.

⁴⁵ Por. *Diecezja kaliska...*, s. 250.

⁴⁶ Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 460–461; J. Łukaszewicz, *Opis...*, t. 2, s. 418–419.

lania bractwa Niepokalanego Poczęcia NMP. Bractwo otrzymało zatwierdzenie i przywileje papieskie 12 listopada 1706 roku⁴⁷.

Dekadę później, w roku 1718, zostaje założone bractwo przy kościele św. Jakuba Apostoła w Murowanej Goślinie. Nieznane są bliższe informacje o powstaniu bractwa, ale jeśli — jak wskazuje ks. Nowacki — już w 1683 roku miejscowego plebana zobowiązuje się do codziennego oficjum i wotywy o NMP⁴⁸, to musiał tam istnieć silny kult maryjny.

W 1720 roku powstało bractwo pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP w parafii w Świerczynie⁴⁹. Jego powstanie wiąże się z osobą właściciela wsi, Stanisława Malczewskiego⁵⁰. Malczewscy herbu Abdank byli zaprzyjaźnieni z biskupem Maciejem Marianem Kurskim, który 23 kwietnia 1675 roku poświęcił również świerczyński kościół⁵¹.

C. Altarie

Innymi ważnymi dowodami kultu maryjnego i wiary w niepokalane poczęcie oprócz kościołów są altarie. Ołtarze były dawniej stawiane w kościołach diecezjalnych przez prywatnych fundatorów⁵². Przeznaczali oni na ten cel określone fundusze, a nierzadko również wyznaczali do nich osobnych duchownych. Altaryści mieli obowiązek odprawiać msze święte za fundatorów lub ich potomków. Altarie były często wyrazem osobistej pobożności fundatorów lub „mody” danego okresu.

W diecezji poznańskiej najstarsza wzmianka o altarii Niepokalanego Poczęcia NMP sięga XV wieku. Chodzi o altarię w szpitalu św. Gertrudy, zwanym „nowym”. W 1430 roku Mikołaj Hanczko ulokował fundusze Gertrudy Peszłowej w nowej altarii poświęconej właśnie Maryi, św. Gertrudzie i św. Mikołajowi. Powstanie tej altarii zatwierdził biskup Stanisław Ciołek⁵³.

⁴⁷ Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 748.

⁴⁸ Por. tamże, s. 631.

⁴⁹ Por. J. Łukaszewicz, *Opis...*, t. 1, s. 29–32.

⁵⁰ Ród Malczewskich obrok Borków-Gostyńskich i Malibdowskich był jednym z właścicieli dóbr w Świerczynie. Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1890, t. XI, s. 672. Tu też wzmianka o bractwie.

⁵¹ Kościół jest pod wezwaniem św. Łukasza Ewangelisty. Pierwszy budynek powstał prawdopodobnie w XII wieku. W XVII wieku został jednak rozebrany i na jego miejscu wybudowano nowy z fundacji kasztelana łądzkiego, Wojciecha Skarbka-Malczewskiego. Por. <https://archp-znan.pl/pdf/sankt/swierczyna.pdf> [dostęp: 10.5.2024].

⁵² Altarii nie fundowano w kościołach klasztornych. Por. W. Jemielity, *Altarie w diecezji augustowskiej, czyli sejneńskiej*, „Studia Teologiczne” 19 (2001), s. 391.

⁵³ Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 652–653. Nieco starsze byłyby kaplica i ołtarz w kaplicy o podwójnym tytule Znalezienia św. Krzyża i Niepokalanego Poczęcia NMP w katedrze poznań-

Również XV-wieczna altaria znajdowała się w kościele w Pyzdrach. Była ona pod wezwaniem Zwiastowania i Niepokalanego Poczęcia NMP oraz licznych świętych⁵⁴. Należała do bractwa *fraternitas presbyterorum*. W pożarze miasta w 1465 roku uległy zniszczeniu dokumenty fundacyjne. W 1467 roku altaria została ponownie uposażona. W 1542 roku biskup Sebastian Branicki zatwierdził statuty konfraterni, która pod koniec wieku przekształciła się w bractwo literackie⁵⁵.

W roku 1482 powstała w katedrze poznańskiej altaria Łukasza z Poznania poświęcona Świętej Trójcy i Niepokalanemu Poczęciu NMP. Altaria w początkach XVI wieku została przeniesiona do kościoła św. Stanisława, lecz biskup Piotr Tomicki przywrócił ją ponownie do katedry. Prawdopodobnie w wieku XVII została ona zniesiona⁵⁶.

Fundacja altarii z funduszy Mikołaja Szkudzkiego dla kościoła parafialnego w Strzelcach Wielkich została zatwierdzona 19 stycznia 1490 roku⁵⁷. Najstarsze wzmianki o kościele pochodzą z przełomu XII i XIII wieku. Kościół murowany wystawił Marcin Orzeł ze Strzelec. To właśnie w nim znajdowała się w wieku XV altaria pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP i różnych świętych⁵⁸.

Z XVII wieku pochodziła altaria Maryi Niepokalanej w kościele parafialnym w Komorowie. Przy kościele wybudowano przed 1603 rokiem kaplicę, która stała się mauzoleum rodziny Powodowskich. Piotr Powodowski ufundował altarię i msze wieczyste za swoją rodzinę. Wraz z fundacją pojawił się także obraz Niepokalanej, który według tradycji sam fundator miał sprowadzić z Rzymu. Od 1666 roku obraz na pewno był w kościele komorowskim, a później przeniesiono go do głównego ołtarza kościoła farnego w Wolsztynie. W 1773 roku wystawiono w Rzymie dokumenty, pozwalające na obchodzenie odpustu parafialnego 8 grudnia wraz z oktawą⁵⁹.

D. Inne przejawy kultu

Dowodami na istnienie wiary w tajemnicę Niepokalanego Poczęcia są również ślady kultu ludowego. Kult ten najwyraźniej przejawiał się w dziełach sztuki sakralnej, między innymi w obrazach i figurach znajdujących się w kościołach. Przy-

skiej. Jej erygowanie sięga roku 1410. Po śmierci Stanisława Kraszińskiego w 1658 roku w kaplicy odprawiano wotywę *De immaculata conceptione*. W połowie XVII wieku kaplica zmieniła wezwanie. Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 1, s. 105, 251, 387.

⁵⁴ Byli to następujący święci: Andrzej, Jakub, Walenty, Ignacy, Eustachy, Grzegorz, Mikołaj, Idzi, Agnieszka, Apolonia, Dorota i Łucja. Por. tamże, t. 2, s. 739.

⁵⁵ Por. tamże.

⁵⁶ Por. tamże, t. 2, s. 354–355.

⁵⁷ Kościół jest pod wezwaniem św. Marcina. Por. tamże, t. 1, s. 635.

⁵⁸ Por. tamże, t. 1, s. 635–636; na temat altarii, s. 739–740.

⁵⁹ Por. S. Majchrzak, *Kult Matki Bożej w parafii Wolsztyn*, w: *Wolsztyńska Fara...*, s. 31.

kładem jest tu wspomniana wyżej fara w Wolsztynie i obraz z Goliszewa⁶⁰, a także figury w Świerczynie, Sęszewie, Grębaninie⁶¹, Oporowie⁶² lub Tulcach⁶³. Trudno jednak wskazać kryteria, które decydowały o uznaniu wizerunku za obraz Niepokalanie Poczętej. Ikonografia postaci Maryi stojącej na księżycu i — niekiedy — depczącej głowę węża jest starsza niż sam dogmat. Wizerunek apokaliptycznej niewiasty (por. Ap 12) stał się poniekąd wzorem wyobrażenia Niepokalanie Poczętej.

Ponadto w dokumentach wizytacyjnych i opisach parafialnych zachowały się jeszcze inne dowody kultu, na przykład te dotyczące obchodów święta Niepokalanego Poczęcia⁶⁴. W niektórych parafiach jeszcze przed ogłoszeniem dogmatu śpiewano w niedziele i święta oficja maryjne. Po zatwierdzeniu święta Niepokalanego Poczęcia, jeszcze przed ogłoszeniem dogmatu, niektóre parafie obchodziły w ten dzień odpusty. Wiadomo, że śpiewano specjalne pieśni, aby uczcić ten dzień, jak i układano specjalne modlitwy.

Osobnym wątkiem są podania i legendy związane z miejscami kultu. W miejscowości Włociszewki żywa jest legenda związana z kamieniem. Według wierceń miejscowej ludności na kamieniu znajduje się odcisk stopy Maryi pozostawiony tam w czasie objawień. W Tulcach objawienia datują się na rok 1144, a ich trwałym śladem pozostaje źródło⁶⁵.

Pobożność ludowa, jak widać, nie jest jednorodna, ale świadczy o głębokiej i żywej wierze ludu Bożego. W tej wierze swoje miejsce ma również Matka Chrystusa.

Źródła kultu

W świetle powyższych informacji pojawia się pytanie o źródła kultu Niepokalanego Poczęcia w Wielkopolsce.

Wydaje się, że można je podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią działania hierarchii kościelnej i fundatorów kościołów, ołtarzy, obrazów, figur i innych

⁶⁰ Ten obraz pochodzi z pierwszej połowy XIX wieku.

⁶¹ Figura późnogotycka, prawdopodobnie z roku 1500.

⁶² Wyobrażenie Niepokalanej umieszczono w żyrandolu. „Świecznik wiszący, dużych rozmiarów, wczesnobarokowy ok. 1640; pośrodku mandorli z wici, ozdobionej liśćmi i kwiatami (z kutego żelaza), drewniana, pełnoplastyczna rzeźba N. P. Marii Niepokalanie Poczętej, stojącej na smoku; wokół mandorli przytwierdzone esownice z lichtarzami, u dołu pająk mosiężny, siedmioramienny z kulą, u góry mniejszy sześcioramienny”. *Historia Parafii, Kościół w Oporowie*, <https://www.oporowo.archpoznan.pl/historia-parafii/> [dostęp: 20.6.2024].

⁶³ Figura pochodzi z około 1500 roku.

⁶⁴ To sobór w Bazylei nakazuje obchodzenie święta w całym Kościele, jednak ze względu na jego przebieg, decyzje nie zostały nigdy wprowadzone w życie.

⁶⁵ Por. T. Sikorski, *O Tulcach, królu i piorunie*, <https://powiat.poznan.pl/o-tulcach-krolu-i-piorunie/> [dostęp: 20.6.2024].

zabytków. Artyści i rzemieślnicy wykonywali dzieła zależne od fundatorów. Zatem powstałe budowle lub zabytki ruchome nie powinny być rozpatrywane jako dowolne propozycje artystów. Raczej świadczą one o samych zleceniodawcach, którzy znali prawdę o Niepokalanym Poczęciu. Skąd ta znajomość? Prawdopodobnie wynika ona albo z religijności oficjalnej, tzn. z kazań, konferencji lub innych form przepowiadania, albo z pobożności osobistej. Wątek kaznodziejski wydaje się bardzo interesujący, jednak ze względu na niedostępność źródeł trudno wykazać związek bezpośredni. Niemniej wątpliwe, aby prawda o Niepokalanym Poczęciu pojawiła się w Wielkopolsce przypadkowo.

Być może pomocna może okazać się analiza formacji biskupów diecezji wielkopolskich. To właśnie w dużej mierze dzięki biskupom omawiany kult szerzył się i rozwijał.

Najczęściej przywoływanym wyżej biskupem jest osoba Macieja Mariana Kurskiego (zm. 1681)⁶⁶. Zanim został biskupem w 1651 roku, w podległej Rzeczypospolitej Mołdawii był bernardynem. Ponieważ nie mógł spokojnie prowadzić działalności pastoralnej w nękaniej wojnami diecezji, został mianowany sufraganiem poznańskim przez Aleksandra VII. Ten papież zakazał prowadzenia prywatnych dysput na temat Niepokalanego Poczęcia.

Innym przykładem może być sufragan kujawski, biskup Franciszek Kanigowski (zm. 1759). W 1756 roku został on fundatorem franciszkańskiego klasztoru reformatów w Płocku. Kanigowski był scholastykiem kujawskim, kanclerzem płockim i proboszczem zagrobskim. W 1740 roku został mianowany tytularnym biskupem turoneńskim. Diecezja kujawska obejmowała swym zasięgiem ziemię kaliską. Co istotne, od 1708 roku papież Klemens XI nakazał obowiązkowe obchodzenie w całym Kościele święta Niepokalanego Poczęcia. Przyszły sufragan kujawski otrzymał święcenia w roku 1711, zatem ogłoszenie decyzji papieża nastąpiło w czasie jego formacji seminaryjnej.

Dalekich zbieżności, choć trudnych do potwierdzenia, można doszukać się w wieku XVI. Papież Paweł III w 1538 roku wydaje konstytucję *Breviarium Divini Offici* i zatwierdza oficjum brewiarzowe o Niepokalanym Poczęciu. Na Kujawach sufraganiem jest wówczas Aleksander Myszczyński. W diecezji poznańskiej, po śmierci biskupa Adama Konarskiego, kapituła wybiera na administratora Jana Powodowskiego⁶⁷. Był on nawet kandydatem na biskupstwo, jednak król Stefan Batory mianował na nie Łukasza Kościeleckiego — benedyktyna związanego z klasztorem w Lubiniu od roku 1570. W 1576 roku został także mianowany biskupem poznańskim. Informacje o formacji w zakonie zbiegły się

⁶⁶ Na temat samej osoby zob. K.R. Prokop, *Konsekracja biskupa Macieja Mariana Kurskiego. Przyczynek do biografii poznańskiego sufragana*, „Kronika Miasta Poznania” 64 (1996) 3, s. 236–242.

⁶⁷ Por. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 101–103.

z wydaniem przez Piusa V, dominikanina, zakazu dysput o Niepokalanym Poczęciu.

Wydaje się prawdopodobne, że wspomniani biskupi mogli spotkać się z dokumentami i decyzjami papieskimi, a w dalszej konsekwencji popierać kult Niepokalanego Poczęcia. Oczywiście nie należy przeceniać szybkości docierania informacji z Rzymu do poszczególnych diecezji. Niemniej sam fakt, że w centrum Kościoła powraca co jakiś czas idea niepokalanego poczęcia Maryi, świadczy o jej stałej żywotności. Większość biskupów związanych z wielkopolskimi śladami kultu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny odbyła studia zagraniczne. To właśnie podczas nich mogli oni spotkać się z zagadnieniem Niepokalanego Poczęcia. Często po ukończeniu Akademii Krakowskiej udawali się na zagraniczne studia specjalistyczne. Spośród wszystkich uczelni wyższych poza granicami Rzeczypospolitej największą rolę odegrały uniwersytety rzymskie. Po ukończeniu nauki i objęciu stolicy biskupiej wykształceni na nich duchowni dbali o pobożność ludu oraz przygotowanie intelektualne duchowieństwa, tak jak tego wymagał Trydent⁶⁸. Warto również dodać, że w okresie reformacji i kontrreformacji biskupi stawali się obrońcami czystości wiary na terenach swoich diecezji⁶⁹. Zwalczali błędy nie tylko przez głoszenie prawidłowej nauki, lecz także rozprawiali się z innowiercami, m.in. usuwając miejsca kultu (zборы) oraz likwidując drukarnie. Należy tutaj wspomnieć takich biskupów jak Andrzej Bniński, Benedykt Izdbieński oraz Łukasz Kościelecki.

Jednym z pierwszych konsekраторów kościołów pw. Niepokalanego Poczęcia był biskup Andrzej Bniński. Okres jego życia i rządów zbiega się z obradami soboru w Bazylei⁷⁰. Jak podaje Jacek Wiesiołowski, Bniński dostał nominację biskupią, ponieważ popierał postanowienia soboru⁷¹. Innym przykładem jest biskup Andrzej Szołdrski. Autor *Katalogu biskupów poznańskich* zwraca uwagę na to, że Szołdrski kształcił się w szkole Towarzystwa Jezusowego, a jego imię jest w spisie *Sodalicji Niepokalanie Poczętej Dziewicy*⁷². Szołdrski kształcił się w Rzymie, a po nominacji biskupiej, w czasie kolejnej podróży, odwiedził m.in. Asyż, zatrzymując się w klasztorze franciszkańskim. Bliskie związki z zakonem

⁶⁸ Warto przypomnieć, że pierwsze seminarium dla formacji duchownych diecezjalnych powstało w Poznaniu 26 października 1564 roku na mocy dekretu biskupa Adama Konarskiego. Zanim Konarski został biskupem, był w Rzymie jako wysłannik polskiego króla.

⁶⁹ Dla przykładu można tu wymienić: Andrzeja Bnińskiego, Benedykta Izdbieńskiego, Łukasza Kościeleckiego. Na temat napięć tego okresu zob. B. Sawicka, *Nieobyčajności episkopatu Królestwa Polskiego (w związku z Instrukcją na synod piotrkowski z 1551 roku)*, w: *Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 173–188.

⁷⁰ Por. J. Wiesiołowski, *Katalogi biskupów poznańskich*, Poznań 2004, s. 34–36.

⁷¹ Por. tamże, s. 34–35.

⁷² Por. tamże, s. 157.

św. Franciszka ujawniły się nie tylko w obietnicy dbałości o braci złożonej Józefowi z Kupertynu. Po powrocie z Włoch biskup Szółdrski podjął starania o ufundowanie klasztoru i kaplicy dla franciszkanów konwentalnych w Poznaniu⁷³.

Część biskupów diecezji na terenie Wielkopolski⁷⁴ studiowała na Akademii Krakowskiej. Jak zauważył w swoim słowniku biograficznym Piotr Nitecki, wśród wszystkich purpuratów najbardziej pod względem szerzenia kultu Niepokalanego Poczęcia wyróżniał się biskup Maciej Marian Kurski⁷⁵. Co więcej, wielu z nich miało wykształcenie z zakresu teologii dogmatycznej (sam Kurski specjalizował się w mariologii), a to mogło wpływać na zainteresowanie zagadnieniem Niepokalanego Poczęcia.

Według Stanisława Napiórkowskiego, począwszy od uniwersytetu w Paryżu⁷⁶ w roku 1497 aż do wieku XVII, 150 uczelni wyższych w Europie postanowiło, że absolwenci i osoby ubiegające się o tytuły naukowe będą składały przyrzeczenie o obronie tajemnicy Niepokalanego Poczęcia⁷⁷. Wśród tych uczelni znajduje się Akademia Krakowska. Jak wspomniano wyżej, część biskupów diecezji w Wielkopolsce ukończyła studia w Krakowie⁷⁸. Niektórzy z nich kontynuowali naukę w Rzymie. Można zatem przypuszczać, że to w tych dwóch miastach zetknęli się oni z doktryną o Niepokalanym Poczęciu⁷⁹.

⁷³ Por. tamże, s. 159.

⁷⁴ Biskupami, którzy przyczynili się do szerzenia tajemnicy Niepokalanego Poczęcia, obok wspomnianych już w tekście, byli: Stanisław Zdzitowiecki, Sebastian Branicki, Stanisław Domański, Aleksander Myszczyński, Wincenty Teofil Popiel, Antoni Szembek, Piotr Tylicki.

⁷⁵ Por. P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, s. 237. Por. Z. Szostkiewicz, *Katalog biskupów obrządku łacińskiego przedrozbiorowej Polski*, Rzym 1954, s. 106.

⁷⁶ W Paryżu przyrzeczenie wprowadzono po sprawie Jana Monzona. Najpierw wymagano go od dominikanów, a później od wszystkich wykładowców. Sam uniwersytet pogłębiał teologiczne rozumienie niepokalanego poczęcia m.in. przez nauczania dwóch wybitnych teologów i oratorów Pierre'a d'Ailly i Jana Gersona. Reforma nauczania na uniwersytecie paryskim dokonana w XV wieku przez kard. Guillaume'a d'Estouteville'a miała na celu oczyszczenie wiary z błędów i wzmocnienie katolickiej tradycji. Ten sam kardynał brał udział w konklawe, które zakończyło się wyborem na papieża Sykstusa IV. Ten zaś papież w 1476 roku wydaje konstytucję *Cum praeexcelsa*. Konstytucja nie tylko zatwierdza święto Niepokalanego Poczęcia, ale również zakazuje sporów i dyskusji na jego temat. Później papież Pius V wydaje bullę *Super Speculum*, która dyskusję ograniczyła do przestrzeni uniwersytetów.

⁷⁷ Por. S.C. Napiórkowski, *Podstawy prawdy o Niepokalanym Poczęciu i podanie jej przez Kościół do wierzenia*, w: *Niepokalanie Poczęcie i życie chrześcijańskie. Materiały z sympozjum mariologiczno-maryjnego, Niepokalanów, 15–17 października 2004 roku*, red. D. Mastalska, Częstochowa–Niepokalanów 2005, s. 27, przyp. 23.

⁷⁸ Byli to m.in.: Aleksander Myszczyński, Piotr Tylicki oraz Krzysztof Antoni Szembek.

⁷⁹ Być może, jak sugeruje o. Napiórkowski, niektórzy z nich należeli nawet do Arcybractwa Niepokalanego Poczęcia lub innego podobnego stowarzyszenia. Jeśli ponadto do tego bractwa na-

Drugim źródłem kultu jest pobożność ludu Bożego. Już w początkach kultu Niepokalanego Poczęcia pobożność ta odgrywała kluczową rolę. Wynikała ona z miłości do Maryi, z ufności w Jej wstawiennictwo przed Bogiem, a także z przykładu i zachęty do życia w świętości. Wolność Maryi od grzechu pierwotnego i grzechu osobistego stawały się przeciwwagą dla ludzi często udręczonych przez grzechy codzienności. Kontrast między czystością Maryi a grzesznością ludzi wzmacniały także teksty liturgiczne, jak np. *Tota pulchra es, Maria, et originalis macula non est in te*. Te słowa pochodzą z konstytucji Sykstusa IV i stały się podstawą wielu pieśni i oficjów maryjnych⁸⁰.

Wnioski

Analizując ślady kultu Niepokalanego Poczęcia na terenie Wielkopolski, można wysnuć wnioski, że kult ten szerzył się już na kilka wieków przed ogłoszeniem bulli *Ineffabilis Deus*. Spośród wszystkich śladów kultu Niepokalanego Poczęcia NMP więcej z nich odnosiło się do tajemnicy niż do osoby Maryi. Większość kościołów i kaplic nosiła wezwanie Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, mniej jest natomiast wezwań Maryi Niepokalanej. Warto zwrócić uwagę na to, że najwięcej śladów kultu Maryi Niepokalanej znajduje się w diecezji kaliskiej. Często w tej diecezji świątynia nosi wezwanie Niepokalanego Poczęcia, a parafia Maryi Niepokalanie Poczętej. W pozostałych diecezjach przeważa kult tajemnicy. Podobnie rzecz ma się z nazewnictwem bractw oraz altariów.

Największy rozkwit kultu przypada na wiek XVII i XVIII. W tym właśnie okresie dokonują się przebudowy dotychczasowych kościołów i kaplic. Nowe budowle nie zawsze nawiązują do dawnych dedykacji, lecz albo są upraszczane, albo przyjmują nowe tytuły⁸¹. Popularność tajemnicy Niepokalanego Poczęcia jest być może elementem walki z reformacją. Jeśli Marcin Luter i inni reformatorzy odrzucili kult Maryi, to biskupi katoliccy uznali go za wyróżniający dla Kościoła. Pobożność maryjna była im bliska i propagowali ją wśród powierzono-ego sobie ludu Bożego. Nie można ustalić, w jaki sposób wiara w Niepokalane Poczęcie Maryi pojawiła się na terenie Wielkopolski. Mogła ona być elementem

leżeli polscy królowie, to biskupi, przechodzący przez karierę na dworze królewskim, tym bardziej mogli zetknąć się z wiarą w niepokalane poczęcie Maryi. Por. tamże, s. 27.

⁸⁰ Przykładem są *Godzinki o Niepokalanym Poczęciu NMP*, które pochodzą z XIV lub XV wieku. Ich treść zatwierdził Sykstus IV. Ks. Nowacki wspomina o istnieniu kolegium angelistów ufundowanych przez bp. Szoldrskiego, których zadaniem było śpiewanie oficjum o Niepokalanym Poczęciu NMP z pieśnią *Stella coeli*. Por. *Dzieje...*, t. 1, s. 463–464.

⁸¹ W katedrze poznańskiej istniało na przestrzeni wieków kilka kaplic i ołtarzy poświęconych Niepokalanemu Poczęciu.

pobożności ludowej albo rozwijała się pod wpływem działalności duszpasterkiej biskupów. Niezależnie jednak od źródła zajęła ona w Wielkopolsce ważne miejsce obok tajemnic Wniebowzięcia i Narodzenia NMP⁸².

Z zachowanych danych można wnioskować, że najstarszym materialnym śladem kultu byłyby kościół w Grębaninie z XIII wieku oraz ołtarz z wieku XV w Strzelcach Wielkich. Tak wczesne wzmianki świadczą o przenikaniu się wówczas myśli między wschodem a zachodem Europy oraz o żywej pobożności ludu Bożego. Być może wpływ na to mieli nie tylko biskupi, lecz także mnisi, którzy mieszkali w wielu klasztorach na terenie Wielkopolski. Zbadanie wpływu tych mnichów na pobożność ludową wykracza jednak poza ramy niniejszego opracowania.

Bibliografia

- Acta capitulorum generalium ordinis praedicatorum*, vol. III, Romae 1900.
- Augustyn, *Łaska, wiara, przeznaczenie*, w: *Traktaty o łasce*, POK, t. 27, red. W. Eborowicz, Poznań–Warszawa–Lublin 1971, s. 209–251.
- Bernard de Clairvaux, *Oeuvres de Saint Bernard*, trad. A. Ravelet, vol. 1, Bar-le-Duc 1870.
- Bonnefoy J.-F., *Le vén. Jean Duns Scot. Docteur de l'Immaculée-Conception. Son milieu — sa doctrine — son influence*, Roma 1960.
- Børresen K.E., *Anthropologie Médiévale et Théologie Mariale*, Oslo–Bergen–Tromsø 1971.
- Cynka M., *Architektura i polichromia oraz wyposażenie wnętrza kościoła parafialnego pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Wolsztynie*, w: *Wolsztyńska Fara...*, s. 26–29.
- Dary M.-B., *La fête de la Conception de la Vierge Marie: son introduction en France et ses premiers développements, XIIème–XIIIème siècles*, mps, s. 49–60.
- Diecezja kaliska: parafie — kościoły — kaplice: przeszłość i teraźniejszość: opracowanie historyczno-źródłowe*, red. M. Kieling, S. Kęszka, Kalisz 2016.
- Gay-Canton R., *Entre dévotion et théologie scolastique, Réception de la controverse médiévale au tour de l'Immaculée Conception en pays germaniques*, Turnhout 2011.
- Historia Parafii, Kościół w Oporowie*, <https://www.oporowo.archpoznan.pl/historia-parafii/> [dostęp: 20.6.2024].
- Historia Sanktuarium Niepokalanego Poczęcia w Stęszewie*, <https://parafiasteszew.pl/blog/parafia,1/historia-sanktuarium-niepokalanego-poczecia-w-steszewie,2> [dostęp: 10.4.2024].
- Jemielity W., *Altare w diecezji augustowskiej, czyli sejneńskiej*, „*Studia Teologiczne*” 19 (2001), s. 391–400.
- Jugi M., *Le protévangile de Jacques et l'Immaculée Conception*, „*Revue des études byzantines*” 86 (1911), s. 16–20.
- Kłopotek R., *Geneza i działalność bractw kościelnych w Europie i w Polsce do końca XVIII wieku*, „*Studia Gdańskie*” 37 (2015), s. 219–233.

⁸² Dla przykładu: katedra w Gnieźnie, kościół w Trzemesznie i kolegiata w Środzie Wlkp. noszą tytuł Wniebowzięcia NMP, natomiast kościół klasztorny benedyktynów w Lubiniu — Narodzenia NMP.

- Kościół pw. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej*, oprac. K. Jodłowski, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/sierakow-zespol-klasztorny-bernardynow> [dostęp: 10.4.2024].
- Krasowski K., *Biskupi katoliccy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*, Poznań 1996.
- Krupa P., *Une grave querelle. L'Université de Paris, les mendiants et la conception immaculée de la Vierge (1387–1390)*, Warszawa 2013.
- Kujawski W., *Parafie diecezji wrocławskiej, archidiaconat pomorski*, Włocławek 2015.
- Kujawski W., *Parafie diecezji wrocławskiej, Archidiaconaty kruszwicki i wrocławski*, Włocławek 2014.
- Lamy M., *L'Immaculée conception: étapes et enjeux d'une controverse au moyen âge (XIIe–XVe siècles)*, Paris 2000.
- Leczkowski J., *Mariologia św. Tomasza z Akwinu*, „Studia Theologica Varsaviensia” 28 (1990), s. 223–242.
- Litak S., *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII–XVIII wiek. Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny” 88 (1997) 3–4, s. 499–523.
- Łukaszewicz J., *Opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1–3, Poznań 1858–1863.
- Majchrzak S., *Kult Matki Bożej w parafii Wolsztyn*, w: *Wolsztyńska Fara...*, s. 30–31.
- Napiórkowski, S.C., *Podstawy prawdy o Niepokalanym Poczęciu i podanie jej przez Kościół do wierzenia*, w: *Niepokalane Poczęcie i życie chrześcijańskie. Materiały z sympozjum mariologiczno-maryjnego, Niepokalanów, 15–17 października 2004 roku*, red. D. Mastalska, Częstochowa–Niepokalanów 2005, s. 17–42.
- Naumann P., *Archidiaconat poznański w świetle wizytacji generalnej z lat 1777–1784. Sieć kościołów i kaplic, budowle kościelne, duchowieństwo*, Poznań 2011.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji Poznańskiej (Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój)*, t. 2, Poznań 1964.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej (Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne)*, t. 1, Poznań 1959.
- Ortenberg West-Harling C., *L'origine anglaise de la fete de la Conception de la Vierge*, w: *Marie et la 'Fete aux Normands'. Devotion, images, poésie*, dir. F. Thelamon, Rouen–Le Havre 2011, s. 73–81.
- Pietkun W., *Dwie drogi rozwoju dogmatu o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny*, „Collectanea Theologica”, 25 (1954) 3, s. 423–438.
- Pismo święte Starego i Nowego Testamentu (Biblia Tysiąclecia)*, wyd. online: <https://biblia.deon.pl/> [dostęp: 24.9.2023].
- Pius IX, *Ineffabilis Deus*, wyd. online: <https://www.vatican.va/-costituzione-apostolica-ineffabilis-deus.html> [dostęp: 28.9.2023].
- Prokop K.R., *Konsekracja biskupa Macieja Mariana Kurskiego. Przyczynek do biografii poznańskiego sufragana*, „Kronika Miasta Poznania” 64 (1996) 3, s. 236–242.
- Protoewangelia Jakuba*, wyd. online: <https://opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/apokryfy-04.html> [dostęp: 24.9.2023].
- Sanktuarium Matki Bożej Świerczyńskiej*, <https://archpoznan.pl/pdf/sankt/swierczyzna.pdf> [dostęp: 10.5.2024].
- Sawicka B., *Nieobyčajności episkopatu Królestwa Polskiego (w związku z Instrukcją na synod piotrkowski z 1551 roku)*, w: *Honestas et turpitud. Magnateria Rzeczypospolitej*

- w *XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 173–188.
- Sikorski T., *O Tulcach, królu i piorunie*, <https://powiat.poznan.pl/o-tulcach-krolu-i-piorunie/> [dostęp: 20.6.2024].
- Słotwiński T., *Niepokalanie Poczęta Maryja w tradycji franciszkańskiej*, „*Salvatoris Mater*” 6 (2004) 1, s. 61–84.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 11, Warszawa 1890.
- Sobór w Bazylei, *Dokumenty*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, red. A. Baron, H. Pietras, t. III, Kraków 2003.
- Szostkiewicz Z., *Katalog biskupów obrządku łacińskiego przedrozbiorowej Polski*, Rzym 1954.
- Thomas d’Aquin, *Commentaire des Sentences de Pierre Lombard*, vol. 3, Copyright, traduction et notes par J. Ménard 2010, za: édition numérique <http://docteurangelique.free.fr/> *Les œuvres complètes de saint Thomas d’Aquin (Super III Sententiarium)*.
- Tomasz z Akwinu, *Streszczenie teologii*, w: Św. Tomasz z Akwinu, *Dzieła wybrane*, Poznań 1984, s. 11–131.
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 24, tłum. S. Piotrowicz, Londyn 1962.
- Weiss A., *Zarys historii parafii farnej w Wolsztynie*, w: *Wolsztyńska Fara...*, s. 13–25.
- Wiesiołowski J., *Katalogi biskupów poznańskich*, Poznań 2004.
- Wilk S., *Archidiecezja gnieźnieńska w II Rzeczypospolitej. Administracja archidiecezji pod rządami prymasów kard. Edmunda Dalbora i kard. Augusta Hlonda*, Lublin 1987.
- Wolsztyńska Fara, Kościół parafialny pw. Niepokalanie Poczętej NMP*, red. S. Majchrzak, Wolsztyn 2012.